

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2018

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C:	Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi	(40)

2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.

4. Khwatihata ehansi ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.

5. Nombora nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.

6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.

7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.

8. Minkarhi leyi ringanyetiweke:

XIYENGE XA A:	50 wa timinete
XIYENGE XA B:	20 wa timinete
XIYENGE XA C:	50 wa timinete

9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

1	Loko ndza ha ta hi le kule, ndzi tivutisile leswaku ku nga va ku ri na yini. Ntlawa wa vanhu lava a va endlile xirhendzewutana ekhoneni ya xitarata xa Mzilikazi wu ndzi chavisile hi ku ehleketa leswaku a ku ri pfhumba ro kombisa ku vilela. Loko ndzi tshinela ndzi kume leswaku a ku ri vanhu lava nga lo rhendzela mukhegula loyi a a tshamile ehansi. Ndzi hungutile rivilo ra movha kutani ndzi yima hi ku lava ku twisisa leswi a a swi humelela. Mukhegula loyi a a tikomba a twa ku vava na ku va a lava ku pfuniwa. Mihloti leyi a yi tele ematihlweni a yi nga xiririki kambe a yi komba ntokoto wa malembe lawa a ya hanyile na ku tikeriwa ka yena. Mukhegula a a ambarile khiva na duku leri a ri lo rhiyiwa kunene enhlokweni. Etlhelo ka yena a ku vekiwele masandazi.	5 10
2	Vanhu lava a va n'wi rhendzerile a va vulavula swo tala leswi a swi kombisa matwisiselo ya vona ya vutomi. 'U ta ku a ya kwihi, ku kula a nga kulangi?' ku vula un'wana wa lava a va ri karhi va phikelela ku n'wi hlometela. Vanhu lava a va kumile xo hungasa hi xona, pho siku na rona ri nga na xivundza loko u pfumala xo xi endla. 'Yoo, masiku lawa swa chavisa ku pfuna munhu, u to na n'wi khoma o ku fela u sala na milandzu,' ku vula un'wana a ri karhi a vulavulela ehenhla. Mukhegula wa vanhu o na to goo! A a ta swi endlisa ku yini, no yima a nga swi koti.	15
3	Loko ndzi swi twisa xisweswo ndzo namba ndzi ku N'wa-Khazamula wa vanhu u fela yini, ndzo titlhavela xikhiya ndzi kongoma ekaya. Loko ndzi fika, ndzi kumile kokwana N'wa-Jim loyi a hi endzerile. 'A wu ndzi keli mati xisivarhumbu xa n'wananga ...' Ku vula kokwana loyi a a ri na masiku a hi endzerile. Swa mati a ndzi swi twile kambe leswin'wana leswi a swi vuleke endzhaku ka swona a ndzi swi twangi hikuva mukhegula luyani a a rhendzeriwile hi vanhu a nga ndzi nyiki kurhula.	20 25
4	Hi ku chava ku siveriwa ku tlhelela endzhaku ndzi ya pfuna mukhegula luyani, ndzi nyengile kunene. Leswi laha movha a wu tshamile kona a ku rhelela, ndzi nyandlamerile kunene ndzi ya pfula gede hi vukheta lebyikulu. Ku heta sweswo ndzi chunchile tibiriki ndzi rhelerisa movha. Kavaloko ndzi fambise xisweswo.	
5	Ku fika ka mina ndzi kumile ka ha ri na vanhu lava a va ha rhendzerile mukhegula luyani, kambe a ku nga ri vona lavaya vo sungula. Ndzi sungurile ku lwa na timbilu loko ndzi ehleketa ku pfuna mukhegula hi ku vona leswi a a dyuharise xiswona, na loko ndzi twa leswi vanhu lava a va ri lahaya a va swi vula hi yena. Miehleketi yin'wana yi ku, 'Loko o ku fela u ta n'wi vika eka mani?' Kasi yin'wana yi ku, 'Mukhegula loyi a nga hambanangi na N'wa-Jim.'	30 35

- 6 Ndzi kanyile mbilu ndzi kombela ntshungu ku ndzi pfuna ku ngenisa mukhegula emovheni kambe vo ndzi honokela kunene. Wanuna un'wana wa xitetemba u tlakusile mahahu ya mina hi ku vula leswi: 'Hambi hina hi nga vavanuna hi hava xitiyanhlana xo nghena timhaka ta mukhegula loyi, u ehleketa leswaku i mani yena yaloyi na tintiho ta min'wala yo tlhengusiwa.' Ndzi ngengemisile mukhegula ndzi n'wi ngenisa emovheni kutani ndzi kongoma exhibdhlele xa Baragwanath laha ndzi nga fika ndzi n'wi siya kona. 40
- 7 Ndzi te loko ndzi lava ku suka o ndzi khameta, a ndzi vutisa vito ra mina kutani a chuncha nkhamu, a ku, 'Ndza khensa n'wana wa n'wananga, teka pasi leri na xibukwana xa mina xa mudende u swi yisa eka yindlu ya nomboro ya 1842 exitarateni xa Moagi, u ta fika u swi nyika Letisa, u n'wi byela leswaku u rhumiwile hi MaDimpho.' 'Hi swona kokwana ndzi ta ya va nyika,' ndzi vula hi ku amukela no n'wi lela. Leswi a ndzi leriseke swona ndzi swi endlile. 45
- 8 Endzhaku ko huma exhibdhlele, mukhegula u ndzi endzerile ekaya hi xikongomelo xa ku ta ndzi khensa na ku ndzi katekisa. U ndzi byerile na leswaku xiphiko xa yena a ku ri ku suleka nyonga naswona leswi nga endla leswaku a tshama xibedhlele tin'hwetinyana hileswi a a endlile vuhandzuri. 50

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 I yini lexi a xi chavisa murunguri wa hungu ra xitshuriwa loko a ha ta hi le kule? (1)
- 1.2 Xana vanhu lava a va hlalele yini? (1)
- 1.3 Tsavula rito eka ndzimana ya vumbirhi leri kombaka mhaka ya leswaku a va vuyelela ku ya hlalela leswi a va swi hlalerile. (1)
- 1.4 Hi yihi mhaka leyi kombisaka leswaku mukhegula a a twa ku vava? (2)
- 1.5 Tsala swilo SWIMBIRHI leswi mukhegula a a swi ambarile. (2)
- 1.6 Boxa SWIMBIRHI swa leswi vanhu lava a va vula swona hi leswi a va swi hlalerile. (2)
- 1.7 Nyika tinhlamuselo ta marito lama landzelaka:
- 1.7.1 Xisivarhumbu (2)
- 1.7.2 Ku khameta (2)
- 1.8 Kombisa ku yelana ka vanhu lava murunguri a nga va kuma ro sungula loko a hundza na lava a nga va kuma loko a tlhelela laha a ku ri na mukhegula. (2)
- 1.9 Hi rihi rito eka ndzimana ya 6 leri kombisaka leswaku a swi nga olovi ku yisa mukhegula emovheni? (1)
- 1.10 Xana i mani murunguri wa hungu ra xitshuriwa lexi? (1)
- 1.11 Kombisa vumunhu bya murunguri wa hungu ra xitshuriwa lexi. (2)

1.12 Xana swiendlo swa ntshungu lowu nga eka xitshuriwa swa amukeleka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

1.13 Xana u dyondzile yini eka xitshuriwa? (2)

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

[Xi huma eka: www.wikipedia.org]

1.14 Xana vana lava va nga khomana hi mavoko laha xifanisweni va titwa njhani? (1)

1.15 Xana vana lavan'wana va ya twa marito ya Mikhensho? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

1.16 Ku khomana ka vana lava hi mavoko swi kombisa ku ...

- A karhatana.
- B va na matimba.
- C twanana.
- D tiyisela. (1)

1.17 Hi ku vona ka wena Mikhensho a nga va a ya vurisa hi yini marito lawa ya landzelaka: 'Na mina Mikhensho ndzi ta kula siku rin'wana.' (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa leswi munhu a faneleke ku papalatisa xiswona swikweleti loko a sungula ku tirha.

SWILETELO:

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa LESWI MUNHU A FANELEKE KU PAPALATISA XISWONA SWIKWELETI LOKO A SUNGULA KU TIRHA.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**KU PAPALATA SWIKWELETI LOKO MUNHU A SUNGULA KU TIRHA**

Hatlani na Khanyisa va lo na heta xikolo, Tatana Risiva o va tshamisa ehansi a va tshweta murhi wa tindleve. 'Hi vuyisa ku heta xikolo na ku tikumela mintirho leyi hakelaka miholo yo vonaka. Swi tiveni leswaku hala handle swihesi swi tele. Tibangi ti ta mi sala endzhaku hi makhadi ya swikweleti. Mi nga pfumeli hikuva sweswo i ku dya mali munhu a nga si yi hola. Vamavhengele na vona a va nga mi tshiki, va ta mi onga ku pfula swikweleti, mi nga weli hikuva leswi i ku khungiwa. Va tipholisi va ta mi kanganyisa, va mi tekisa tipholisi to tala ku mi dyela mali. Sweswi a nga n'wina mi ta nyanyuka mi ya xava mimovha yo durha ku tsakisa vanghana mi tshika ku hlayisa mali na ku aka tindlu. Vanghana lava vo lava ku xaveriwa mabyalwa na ku lombiwa timali va ta mi komba na meno ya le makumu. Hanyani na vona kambe sirhelelani xuma xa n'wina. Eku hlayiseni ka n'wina ka mali, mi pfula mahlo mi tivonela eka lava va vuvekisi byo kanganyisa. Papalatani jomela hikuva mi ta tirhela rona swa mindyangu ya n'wina swi sala endzhaku. Xo hetelela ndzi mi navelela vutomi lebyinene na ku tiphina hi mali ya n'wina.'

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

[Xifaniso lexi xi huma eka: www.google.co.za]

- 3.1 Xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? (1)
- 3.2 Xana mfungho wa tidoto tinharhu wu kombisa yini eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.3 Ku ya hi xinavetiso bega leyi yi dyiwa hi nkarhi wihi wa siku? (2)
- 3.4 Xana marito ya munavetisi lawa ya nge: 'Ya lava va pfukelaka entirhweni!' ya ku tisela miehleketo muni? (2)
- 3.5 Hikokwalaho ka yini 'McDonald's' yi tsariwile hi maletere lama tikisiweke? (2)
- 3.6 Kombisa nkoka wa xithathelo lexi nge: 'U ta xurha siku hinkwaro.' (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka: www.google.co.za]

- 4.1 Hlamusela hi ku komisa leswi khathuni leyi yi kombisaka swona. (2)
- 4.2 Xana nsayino lowu nga eka khathuni wu kombisa yini? (1)
- 4.3 Ximbyarumbyaru lexi kongomisiweke eka mukhalabya xi hi kombisa yini ke? (1)
- 4.4 Xana swimunhuhatwa leswi nga eka khathuni swi nga va swi ri na vuxaka muni? (2)
- 4.5 Hlamusela hi vuenti leswi hlamarisaka mukhalabya eka khathuni leyi. (2)
- 4.6 Matshamelo ya mukhalabya loyi ya kombisa njhani leswaku a nga na kurhula hi leswi a swi hlayaka? (2)

(2)
[10]

XIVUTISO XA 5

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

Riqingho ra selula ri tile na nhluvuko wukulu eka vanhu. Ku hlaya mintirho ya rona i ku twa ku xurha. Vanhu va kota ku fambisa mahungu ya ya ekule hi xihatla hi ku ya vulavula kunene kumbe ku ya tsala va ya rhumela kunene hi riqingho. Ku tirhisa 'Facebook' na 'WhatsApp', hi tin'wana tindlela to kota ku fambisa mahungu.

5

Ntirho wun'wana wa kahle wa riqingho i ku va munhu a kota ku rhumela hi rona mali eka vanhu van'wana a nga yangi ebangini. Hi riqingho munhu u kota ku landzelerisa manghenelo na mahumelo ya mali ya yena ya le bangini a lo titshamela ekaya. Wa swi kota ku xava moya wo ba riqingho xikan'we na gezi handle ko ya laha swi xavisiwaka kona.

10

Tiqingho tin'wana ti kota ku teka no hlayisa swifaniso swi tlhela swi rhumeriwa vanhu van'wana. Tin'wana ti teka na 'video' leswaku ku ta voniwa timhaka leti humeleleke khalenyana. Tin'wana ti kota ku nghena eka inthanete ku kuma vuxokoxoko byinyingi byo pfuna. Tin'wana vanhu va hungasa hi tona hi ku tlanga swintlangwana, ku yingisela xiyanamoya na vunanga lebyi va byi tsakelaka.

15

Leswi vavisaka hileswi vantshwa vo tala va tirhisaka tiqingho leti ku endla swilo swo huma endleleni leswi va rivataka ku tirha mintirho ya xikolo.

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u siva rito leri tikisiweke hi risivi leri faneleke.

Vanhu va kota ku fambisa mahungu ya ya ekule hi xihatla.

(1)

- 5.1.2 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka vunyingi.

Ntirho wun'wana wa kahle wa riqingho i ku va munhu a kota ku rhumela hi rona mali.

(2)

- 5.1.3 Mutsari u vula yini loko a ku: 'Ku hlaya mintirho ya rona i ku twa ku xurha?'

(2)

- 5.1.4 Nyika nhlamuselo ya marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nge:

'Leswi vavisaka hileswi vantshwa vo tala va tirhisaka tiqingho leti ku endla swilo swo huma endleleni **leswi va rivataka** ku tirha mintirho ya xikolo.'

(2)

- 5.1.5 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.
Riqingho ra selula ri tile na nhluvuko wukulu eka vanhu. (2)
- 5.1.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra **nandzulo**.
Hi riqingho munhu u kota ku landzelerisa manghenelo na mahumelo ya mali ya yena. (1)
- 5.1.7 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u sungula hi rito leri tikisiweke.
Vanhu va kota ku fambisa **mahungu**. (2)
- 5.1.8 Vumba xivulwa xa wena n'wini hi rito 'tlhela' leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa xa kona.
Tiqingho tin'wana ti kota ku teka no hlayisa swifaniso swi **tlhela** swi rhumeriwa vanhu van'wana. (2)
- 5.2 Xiyaxiya xifaniso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA G

[Xifaniso xi huma eka www.google.co.za]

- 5.2.1 Nyika ntirho wa xiaki lexi tikisiweke eka rito leri nga exivulweni lexi landzelaka:
Leswi swi fana na ku **tidlaya** hiwexe. (1)

- 5.2.2 Kombisa nkoka wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nge: Leswi swi fana na ku tidlaya **hiwexe**. (2)
- 5.2.3 Hikokwalaho ka yini ku vakeriwile xihlamalo emakumu ka xivulwa lexi nge: 'Endla leswi swi faneleke!' (1)
- 5.2.4 Hlamusela ku hambana ka matirhiselo ya marito lama nga eswivulweni leswi landzelaka:
- (a) **Leswi** swi fana na ku tidlaya hiwexe.
- (b) Endla **leswi** faneleke. (2)
- [20]**
- NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40**
- NTSENGO WA TIMARAKA: 80**